ПЕРЕДМОВА
ДО ТРИТОМНИКА НАРИСІВ

Підготовка тритомника, першу книгу якого Ви, шановний читачу, тримаєте в руках, була ініційована "круглою датою" — 350-річчям Переяславської ради. Цей ювілей збурив хвилю пристрастей в поляризованому українському суспільстві.

Чимало громадян України з ностальгією згадували державу, в якій народилися, були виховані й присвятили їй свої трудові здобутки. Інші з обуренням говорили про величезні втрати, яких зазнав український народ, перебуваючи в єдиній з Росією державі, а то й про особисті тогочасні страждання та муки.

Часто, надто часто у підходах до недавнього минулого переважають емоції. Все ще й досі по-сучасному звучить настанова великого українського письменника і одного з фундаторів національної державності Володимира Винниченка: історію України треба читати з бромом! Бо "без брому" емоції затьмарюють розум і тоді вину за жахливі сторінки минулого дехто починає покладати не на політичний режим, а на народ, не на державу, а на країну. Тим більше, що в самій Росії тенденція до ототожнення держави і суспільства виявляється щораз яскравіше.

Ті, хто працював над тритомником (безпосередньо чи створюючи умови для ефективного дослідження поставленої проблеми, у тому числі визначенням самого складу авторського колективу), поставили собі за мету: уникаючи емоцій, показати неоднозначність українсько-російських взаємин на кожному історичному етапі, а головне — висвітлити якомога повніше страдницький шлях українського народу в його далекій і близькій історії.

З цією книгою навряд чи зможуть ознайомитися широкі кола читачів, адже її тираж, як і будь-якого іншого наукового видання, вкрай обмежений. Тому автори, готуючи тексти своїх нарисів, орієнтувалися передусім на тих, хто пише для підростаючого покоління шкільні підручники, створює для студентів-істориків навчальні посібники, звертається до минулого в своїй художній творчості, працює з людьми в музеях і архівах, виступає в парламенті або перед широкою аудиторією, яку забезпечують засоби масової інформації. Усім їм автори цього тритомника намагалися сказати щось нове і важливе, ретельно підбираючи потрібні слова й аргументи. Авторський колектив працював для тих, кому жити в XXI ст. і кому не байдужа вітчизняна історія і національні інтереси Батьківщини.

Автори тритомника провели багато годин у творчих дискусіях, щоб виробити підходи до висвітлення головних проблем і визначитися з архітектонікою викладу матеріалу. Не відразу ми дійшли висновку, що треба використати нарисову форму написання, забезпечити максимальну свободу наукового пошуку для кожного автора і не відразу погодилися на те, щоб розподілити видання на три книги. Проте сама логіка дослідження привела нас до такого висновку.

У першому томі розглядаються українські політичні проекти в Російській імперії, а також висвітлюється реакція імперських кіл на них. Наслідком такої реакції ставало поступове, але неухильне розчинення козацької України в імперському організмі.

В момент входження до Російської держави гетьманська Україна була самостійним політичним організмом. Ініціатори об'єднання з Росією (і передусім великий гетьман Богдан Хмельницький) бажали скористатися царською допомогою, щоб відстояти існування створеної під час козацько-селянської революції національної держави. Володарі ж Кремля, як виявилося, переслідували зовсім інші цілі: використати людський потенціал і матеріальні ресурси України, щоб перетворити Московську державу в могутню Російську імперію.

Процес поглинання держави Богдана Хмельницького імперськими структурами тривав безупинно, аж поки козацької України зовсім не стало. Проте залишався український народ, який імперія не змогла перетворити в безлике населення в кількох провінційних губерніях. У кожному наступному поколінні формувався власний, властивий тільки йому фермент національного відродження, і це створювало в масштабі століть своєрідний кумулятивний ефект. Врешті-решт, на тлі розвалу й хаосу, спричиненого народними рухами і Першою світовою війною, яскравим полум'ям спалахнула нова українська революція. Перший том нарисів завершується висвітленням революційних здобутків українського народу і аналізом причин загибелі національної державності.

Другий том охоплює набагато коротший історичний період — радянський. Українська радянська державність, яку запропонував В. Ленін, щоб зсередини підірвати потенціал визвольного руху, була альтернативою національній державності. Автори цього тому намагалися цілком об'єктивно, без політичних упереджень та ідеологічних перегинів показати історичні здобутки й трагедії радянського періоду вітчизняної історії.

Третій том присвячений аналізу сучасного державотворчого процесу. Автори досліджують його під кутом зору українсько-російських відносин. Це відповідає як поставленій у тритомнику проблемі, так і правді життя. Відносини з Російською Федерацією мають і ще довго матимуть визначальне значення для історичної долі України.

Працюючи над тритомником, ми бажали поставити українсько-російські відносини в центрі дослідження для всіх епох. Виявилося, однак, що термін "українсько-російські відносини" не може бути завжди науково коректним.

Спочатку українська і російська сторони простежувалися цілком чітко, і вивчати їх обопільні відносини було просто. Після Переяславської ради почалося поступове поглинання України імперським організмом Росії. Цей процес, сам по собі повчальний і досі малодосліджений, теж міг бути проаналізований в своїх основних вимірах. Та в 1917 р. Російська імперія вичерпала свій життєвий ресурс і розвалилася на майже півтора десятки самостійних державних утворень, які оточували по периметру все ще багатонаціональну Російську республіку.

На момент загибелі імперія виробила в собі фермент, здатний подовжити її існування — комуністичну доктрину. Під прикриттям винайденої В. Леніним радянської державності більшовики спромоглися за кілька років зібрати навколо Москви більшість національних окраїн колишньої імперії і створити відмінний від усіх знаних раніше імперських утворень державний організм — Радянський Союз.

Нерадянізовані національні окраїни, які відстояли в 1917— 1920 рр. своє право на суверенне існування, все-таки залишалися в полі тяжіння трансформованої імперії. Їхня доля склалася по-різному: країни Балтії знову були поглинуті, Польща після Другої світової війни увійшла в зовнішній пояс держав-сателітів з обмеженим суверенітетом, а Фінляндія здобула особливий статус міжблокової країни-посередника.

Україна належала до тих радянізованих республік, які утворили Радянський Союз. Вивчаючи українсько-російські відносини радянської доби, автори зустріли істотні труднощі: предмет дослідження щезав на очах.

Обидві радянські республіки — Україна і Російська Федерація спочатку мали чіткі риси, і взаємини між ними були зрозумілими. Можна було критикувати українсько-російський договір 1920 р. за декларативність і беззмістовність, але він реально існував. Відштовхуючись від нього, українському прем'єрові Х. Раковському вдалося здійснювати у 1921—1922 рр. активну дипломатичну діяльність. Процес самого утворення СРСР теж був зрозумілим: усі незалежні радянські республіки, в тому числі й Російська Федерація, об'єднувалися в нову радянську федерацію, причому кожна союзна республіка мала однакові з усіма іншими права.

Та зразу ж після утворення СРСР Росія почала зникати як окреме державне утворення. Створені за попередні п'ять років російські державні інститути відірвалися від Російської Федерації і перетворилися на загальносоюзні. Російська Федерація нашвидкуруч створила їм за-

мінники (окрім органу компартійної диктатури — ЦК РКП(б), який не міг мати копії). Проте російські радянські органи мало хто помічав навіть у цій республіці.

Почали розчинятися й повноваження створених в УСРР державних інститутів, але з іншої причини. Загальносоюзний владний центр методично опановував територію кожної союзної республіки, підпорядковуючи безпосередньо собі всі силові структури, основні суспільно-політичні установи, найважливіші народногосподарські й культурні об'єкти.

Запроваджений після жовтня 1917 р. більшовицький тоталітарний режим спочатку створив національну радянську державність, щоб за її допомогою політично оволодіти багатонаціональною країною. Пізніше методами "революції зверху" в країні був побудований адекватний режиму соціально-економічний лад. Зародки громадянського суспільства, які починали розвиватися після відмирання середньовічного кріпосництва в середині XIX ст., були ліквідовані цілком і повністю. Кожний народ у Радянському Союзі, в тому числі й російський, опинився у в'язкій залежності від всемогутньої держави. За цих умов відносини між народами могли здійснюватися тільки під недремним оком політичних олігархів тоталітарної держави. Ось чому формулювання досліджуваної проблеми довелось дещо змінити, воно стало таким: Україна в її взаємовідносинах з державним центром.

Такий підхід давав можливість поглянути неупереджено і спокійно на відносини обох народів з моменту появи українців і росіян на теренах Східної Європи і до сьогоднішнього дня. Не варто ототожнювати відносини між народами й політичними центрами в ситуації, коли такі центри не формуються на демократичних виборах.

Минуло вже ціле століття відтоді, як Михайло Грушевський опублікував свої історичні праці, в яких мовою історичних фактів довів реальність буття України-Русі. Відтоді історична наука збагатилася додатковими аргументами на користь концепції видатного вченого. Проте й досі є чимало опонентів (як у близькому, так і далекому зарубіжжі), які не погоджуються зі схемою історичного процесу М. Грушевського. Цікаво, що полемічний запал (особливо у публіцистичних працях) не лише не спадає, а й час від часу набуває досить гострих форм. З порядку денного не зникають такі гострі питання, як етногенез українців і росіян, проблема етапів формування обох етносів, їхніх взаємовідносин тощо. Звичайно, сьогодні навіть скептики погоджуються з тим, що Україна, як і будь-яка інша суверенна держава, має власну історію. Але яку?

Українці з'явилися в європейській історії не пізніше, ніж англійці або французи. Але ще зовсім недавно більшість українців не могли пов'язати подій у Києві, скажімо, X ст. зі своїм власним буттям. Проте кожен англієць або француз чудово знав і знає, що відбувалося в його власній країні в минулому. У шкільних підручниках радянського часу українці ніби виринали з небуття тільки в XIV ст., і тому давньоруська спадщина їм майже не належала. У свідомості переважної більшості

російської інтелігенції українці виступали етнографічним відгалуженням росіян.

Для російських учених, які формували історичну свідомість своєї інтелігенції (від Сергія Татищева до Павла Мілюкова) шлях до Переяслава був природним і органічним: Росія (Русь) відроджувалась після монголо-татарського поневолення, методично й неухильно збираючи свою прадавню "отчину". Російська інтелігенція здебільшого сприймала поглинення України Росією як "возз'єднання" братніх народів.

Імперська державність народжувалася поступово, хоч сама Росія відразу почала стрімко поширюватися в усіх географічних напрямках. Петро I проголосив urbi et orbi появу Російської імперії тільки в 1721 р. Західноєвропейські спостерігачі звикли називати Московією ту державу, яка на їхніх очах з казковою швидкістю нарощувала свою територію. Проте уже в часи великого князя московського Івана III його держава почала набувати ознак імперії, і передусім — в ідеологічному обґрунтуванні доцільності й необхідності свого імперського буття (концепція "Третього Риму").

Найголовнішою точкою відліку в народженні східноєвропейської імперії була Переяславська рада. Напередодні її 350-ліття уряди України і Росії звернулися до істориків з проханням пояснити їм, чому рада стала можливою і в чому полягав смисл укладеної угоди. (Відповідь на це питання становила особливий інтерес у світлі події, що сталася в Біловезькій пущі.)

Учені дали шокуючу відповідь: жодних зафіксованих на пергаменті угод у Переяславі в січні 1654 р. не було підписано. Угода на письмі, яка відома під назвою "Березневих статей", була укладена, як показує сама її назва, тільки в березні 1654 р. в Москві, причому оригінал її не зберігся. Не підлягає сумніву, однак, що Переяслав в історії України і Росії є тією ключовою подією, яка позначилася на історичній долі всіх народів Східної Європи.

Ми розуміємо, чому 300-ліття Переяславської ради в Москві і в Києві святкувалося як грандіозне свято возз'єднання двох народів. Видатний український мислитель Іван Лисяк-Рудницький в одній із найглибших своїх статей "Новий Переяслав" вичерпно відповів на це питання: загальносоюзний центр втратив можливості впливати на Україну засобами масового державного терору. Доводилося робити лише наголос на віковічних зв'язках між обома народами, на узах дружби, які пов'язували їх. Та тільки тепер, через півстоліття, ми можемо об'єктивно оцінити всі аспекти спільної історії українського й російського народів за останні 350 років.

Сучасні українські історики називають Переяславську раду "подією, що не відбулася". Звичайно, вони мають рацію. Та не підлягає сумніву й інше: якраз з того часу почалося "зближення", яке переросло в глибокі інкорпораційні процеси.

Авторський колектив цього тритомника шукав відповідь на просте питання: чому російська політична еліта проводила саме таку, а не іншу лінію щодо України та українців? Ми доходимо висновку,

що ця домінуюча тенденція в політиці московсько-петербурзького центру мала об'єктивний характер, а не залежала від волі й намірів окремих державних діячів. Адже вона була викликана бажанням збільшити потенціал державоутворюючого народу, відносна чисельність якого закономірно скорочувалася внаслідок імперських завоювань. Ми показуємо також, що ця тенденція приймалася і схвалювалася тією частиною української політичної та культурної еліти, яка не бачила загрози в перетворенні українців на малоросіян. Чимало таких людей є і в сучасному українському суспільстві.

Авторський колектив аналізує й усі позитивні аспекти перебування українців під "імперською парасолькою". Зокрема, для долі українців мала вирішальне значення можливість спільної з росіянами боротьби з Третім рейхом. Адже гітлерівці мали намір фізично знищити або депортувати за Урал переважну частину населення України та Криму, щоб "очистити" територію для створення Великонімеччини. Цей план уже почав активно втілюватися в життя за нацистської окупації України.

Досліджуючи відносини України й Росії в наші дні, ми прийшли до закономірного висновку про необхідність їхнього розвитку за всіма параметрами. Разом з тим (і це є специфікою українсько-російських відносин) нашій політичній еліті треба постійно дбати про утвердження політичної та економічної незалежності своєї країни. Адже домінуюча тенденція у відносинах України з російським політичним центром залишається попередньою. Вона цілком об'єктивна.

Ніхто не повинен дивуватися, що незалежна Україна має власні національні інтереси. Ці інтереси не обов'язково мусять збігатися з національними інтересами Росії. Ніхто не має підстав заперечувати необхідність постійного зміцнення зв'язків України та Росії. Ці зв'язки, які існували від першопочатків історії обох народів, збагачують не тільки їх, а й усі народи нашого континенту. Тим більше, що поділ Європи на Західну і Східну стає тепер умовним.

Валерій СМОЛІЙ